

JONAS MACKONIS

Boružės odisėjos

Paauglystės godos

Aš, Jonulis, Gudų girios piemenukas, pirmą kartą Varėnoje įsėdau į traukinį, pirmą kartą išvydau pasakų miestą Vilnių – bene savaitę praleidau dvidešimt dvejais metais vyresnio brolio Rapolo šeimoje. O paskui per Vievį – į Šiaulius, į visai naują pasaulį. Dabar jau turėjau lyg ir antrąjį tėvulį, aštuoniolika metų už mane vyresnį Edvardą. Ir jisai, ir smulkių prekių krautuvėlę turėjusi brolienė Eliutė buvo man geri ir rūpestingi, o vis tiek dažnai vakarais prieš užmigdamas įsikniaubęs į pagalvę verkiau, vis Paažuolę ir motulę sapnavau, nujausdamas, kad negreit ją pamatysiu. Tik po šešerių metų tėviškę ir tėvus aplankiau.

Pradėjau lankyti ketvirtą pradinės mokyklos skyrių. Jau pirmą mokslo dieną mane apspito smalsūs mokinukai, sužinoję, kad esu bernėkas iš pavergto krašto. Klausinėjo, ar tie nevidonai lenkai manęs nemušė, nekankino, ar aš dar moku lietuviškai skaityti ir rašyti. Skaičiau už juos ne blogiau, o kai pirmąjį diktantą vienintelis klasėje parašiau be klaidų, tai mokytoja maloniai nustebo, o aš netekau kankinio statuso. Mokiausi gerai, buvau vienas iš pirmūnų. Tik va, sykį atsakinėdamas pamoką, ėmiau ir nualpau. Vėliau tokie nualpimai pasikartojo, nors jaučiausi sveikutėlaitis. Tik vėliau supratau, kad man čia trūko tyro oro. Augau kaime tarp miškų, kur apstu pušynėlių ir beržynų ozono, o čia gyvenau šalia Frenkelio odų perdirbimo fabriko, kur iš kaminų kilo tiršti dūmai, kur net užterštas Talšos ežeras iš tolo dvokė. Tik po pusmečio pripratau, nebealpau.

Nedaug įsimintinų šiauliškių įspūdžių. Nebent kinas, pirmieji pamatyti filmai, pirmasis tikrų artistų vaidinamas spektaklis, rodos, „Dėdės Tomo trobelė“. Na, ir sporto šventės, kareivių žygiavimas, dūdų orkestrai ir kiti renginiai, pajvairinantys provincijos miesto kasdienybę. Todėl tik prabėgom paminėsiu mano miestiškąją vaikystę ir paauglystę, kuri anaip tol nebuvo tokia įdomi, kaip rūsčiai romantiški tėviškės metai.

Žinojau, kad brolis statosi namą Ukmergėje, kur neseniai tarnavo kalėjimo prižiūrėtoju, kur jo Eliutės gimtinė. Gal ten bus daugėliau paauglystės godų bei nuotykių. Pagaliau ten pradės formotis mano charakteris, ryškėti pirmieji pašaukimo požymiai.

Taigi po metų persikėlėme į Ukmergę, į naujus namus visai netoli Šventosios tilto. Įstojau į gimnaziją. Nebuvau pirmūnas, bet ką jau mėgau, tai mėgau. Turėjau du itin gerus mokytojus – lietuvių kalbos dėstytoją Praną Naujokaitį ir matematiką Leoną Kačinską. Iš tų dalykų tik penketus lupau. Gerai rašiau rašinėlius, pradėjau regzti eilėraštkus. O kodėl, sakau, neparašyti... romano? Būdamas antroje klasėje visus metus jį rašiau, du storus juodraščius primarginau apie 1905 metų rusų ir japonų karą, į kurio maišatį pakliūva ir lietuvis valstietis iš Inturkės. Ir to karo istorija pasidomėjau, apie Port Artūrą, apie tai, kaip japonų admirolas Togo sumušė ir paskandino rusų laivyną. Dar rašiau apysaką „Paverpta bakužė“ iš okupuotos Vilnijos gyvenimo, tačiau jos nebaigiau.

Taigi jau tuomet svajojau būti tik rašytoju bei poetu. Vyresniosiose klasėse paaikėjo, kad besitaikančių į poetus čia esama ir daugiau. Eiles rašė geras bičiulis iš Deltuvos Vladas Jovaiša, Stasys Saldūnas, Bronius Strazdas ir kiti. Iš jų bene didžiausias mano „konkurentas“ buvo Vladas, toks įtaigus, liaudiškas, savo širdingumu primenantis Julijų Janonį.

*Gyvenimas mažytis,
O mes silpnutėm rankom, –*

*Tai kam čia dar varžytis,
Tai kam dar žodžius rankiot?..*

Veikiai tos jo eilės virto mūsų mielos klasės daina. Melodiją pritaikėme patys.

Beje, už mus, „geltonsnapius“, jau brandžiau eiliavo vyresniųjų klasių poetai – aristokratiškų manierų dendis Vladas Šlaitas ir anksti bohemišką gyvenimą pradėjęs Balys Rukša. Abu jie vėliau atsидurs išėivijoje bei paliks savo kūrybos pėdsakus egzodo literatūroje.

Užtai vakarėliuose ir klasikų, ir savas eiles įspūdingiau deklamavau aš. Būdamas penktokas, gimnazijos skaitovų varžybose laimėjau bene trečią vietą. Be to, turėjau skardų balsą, Jono Motiekaičio chore dainavau antruoju te-

*Ukmergės A. Smetonos gimnazijos moksleiviai.
Pirmoje eilėje trečias iš kairės – Jonas. 1938*

noru, kol prasidėjo balso mutacija, po kiek laiko tapau bosu. Į chorą nebegrįžau, tačiau pradėjau niūniuoti romansus, dėmėtis operų arijomis, tai, beje, vėliau man šiek tiek pravertė.

Daile pirmose klasėse dar nesidomėjau, nors piešimą mums dėstė barzdočius Eugenijus Kulvietis, profesionalus dailininkas natūralistas, kone fotografiškai tapęs natiurmortus ir gamtovaizdžius. Bet pedagogas jis buvo neišmanus, nežadino mūsų fantazijos, neleido su spalvomis eksperimentuoti. Pastato ant stalo kokią nors geometrinę figūrą arba ašotį, ir pieškite, o jis snaudžia. Tik paūgėjęs pats pradėjau kopijuoti iš spalvotų atvirukų ir reprodukcijų. Net aliejinių dažų keletą tūbelių nusipirkau, kartono lapus ir superfosfato mai-

šų atraižas stalių klėjais nugruntavau ir pradėjau „rimtai“ tapyti. Lyg ir sekėsi, o ir draugai stebėjosi. Tik mano mieli globėjai pasišaipydavo – ką čia, girdi, visokius lėliokus tepioji, vis tiek iš to duonos nevalgysi. Bet netrukdė, nedraudė.

Pamačiau sykį Smėlių priemiesčio knygynėlio lange dvi tomę Ipolito Teno „Meno filosofiją“, ir net širdis apmirė. Užėjau, pasiteiravau kainos. Dvylika litų! Anuomet provincialams tai buvo solidi suma. Net nedrįsau brolio tokių pinigų prašyti. Bet štai grįžo sykį Edvardas truputį „linksmas“ (o tokiais atvejais, žinojau, jis būdavo dosnesnis), ir prasitariau, kad labai jau norėčiau „Meno filosofiją“ nusipirkti...

Ir štai įvyko stebuklas. Gavau aš tuos dvylika litų ir tekinas nukūriau į knygynėlį.

– Prašau man Teno „Meno filosofiją“. Abu tomus.

Pardavėja peržvelgė basakojį trumpakelnį pirkėją ir nepatikliai šyptelėjo.

– O tu, vaikeli, pinigų turi? Ar žinai, kiek tos knygos kainuoja?

– Žinau!

Ir təkštelėjau ant prekystalio sidabrinus litus. Nepatiklioji pardavėja dar pavartė abu tomus. O ten nuogi antikos apolonai, renesanso veneros, apkūnios Rubenso moterys. Kažkas įtartina...

– Žinai ką, vaikeli, ateik su tėveliu.

Aš pasišiaušiau, vos ne į dūdas. Jūs, sakau, mane įžeidinėjate. Aš jau tapau alyviniais dažais paveikslus, aš būsiu dailininkas.

Įtikinau tą mergiščią. Pasišokinėdamas parbėgau namo su brangių pirkiniu ir įnikau skaityti.

Iki šiol nesuvokiu, kas vėliau nulėmė mano profesijos pasirinkimą: ar ant superfosfato maišo atraižas „alyviniais“ dažais nutapyta Fransua Bušė „Pastoralės“ kopija, ar Teno taip įtaigiai vaizdingai parašyta „Meno filosofija“, kuri paauglystės metais buvo man kaip antroji Biblija. Iki šiol tą Smėlių

priemiesčio knygynėly taip nelengvai pirktą knygą pagarbiai saugau ir vis dar paskaitau.

Žinoma, teberimavau eilėraštkus ir poemėles, pradėjau rašyti apsakymus Lietuvos istorijos temomis. Siuntinėjau tuos savo rašinėlius į Vilniaus krašto vaikų laikraštuką „Varpelis“, o ten juos spausdindavo. Vieną apsakymą net iliustravau. Čia mano globėjai pamatė, kad Jonui iš tų „lėliokų“ kažkas išeina, kad jų praktiškumas ir merkantiliškumas manęs beveik neveikia, kad likau sentimentaliu dzūkeliu, motulės Jonuliu. O tuo tarpu brolis su broliene, turėję smulkių prekių krautuvėlę, kalė pinigėlius, taupė ir net dešimties hektarų ūkį nusipirko Antakalny, visai netoli Ukmergės. Ten vasaros metu aš taip pat prakaitą liejau, rimtesnių artojo darbų pramokau. Buvau globojamas, bet nelepinamas. Net kinui užsidirbdavau pats, piešdamas turtingesniems patingusiems bendraklasiams geografinių žemėlapiukų „kontūrus“. Šeimoje augo ir dvi brolio dukros – Aldona ir Danutė, nedaug jaunesnės už dėdę Joną.

Ukmergė anuomet buvo tipiškas apskrities miestas, turintis apie dešimt tūkstančių gyventojų. Miestas sparčiai lietuviėjo, nors priemiesčiuose dar būta ir lenkų, ir stačiatikių, ir, žinoma, žydų. Veikė trys gimnazijos – lietuvių, lenkų ir žydų, dvi bažnyčios, sinagoga, cerkvė. Didelėse kareivinėse įsikūręs Pirmasis Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino pulkas. Būta įvairių organizacijų – šaulių, jaunaliuvių, pavasarininkų, ateitininkų, laisvamanių, esperantininkų. Žinojom, kad yra ir komunistuojančiųjų pagrindis. Kunkuliavo ir kultūrinis gyvenimas – įvairios šventės, minėjimai, koncertai. Miesto savivaldybė skyrė 500 litų premijas už geriausius tų metų lietuvių literatūros veikalus. Teprisimenu tris laureatus – Kazį Borutą, gavusį už „Medinius stebuklus“, Antaną Vaičiulaitį – už „Valentiną“, Vincą Mykolaitį-Putiną – už „Križę“. Premijų įteikimo proga vyko iškilmingi literatūriniai-muzikiniai vakarai. Dramos mėgėjų teatras statė Šilerį, Moljerą,

Goldonį. Spektaklius režisavo Vladimiro Nemirovičiaus-Dančenkos studijos auklėtinė Olga Kupstienė, konsultavo Valsybės teatro aktorius Aleksandras Kupstas. Už Deveikio maulūno buvo įrengtas naujas stadionas, atviras plaukymo baseinas ir jachtklubas. Tarp jaunimo buvo populiariausia lengvoji atletika, futbolas, o kai Lietuvos krepšininkai 1937-aisiais tapo Europos čempionais, lentų su lankais pridėjo visose aikštėse ir net kiemuose. Kas neturėjo sviedinių, į krepšį mėtė runkelius ar burokus.

Kai 1938 metais lenkai pateikė Lietuvai ultimatumą dėl diplomatinų santykių užmezgimo, jaunimą apėmė toks patriotinis pakilimas, jog, atrodė, kiekvienas mūsų buvo pasiryžęs kautis iki paskutinio kraujo lašo. Kai ultimatumas buvo priimtas, koneveikėme ir prezidentą Antaną Smetoną, ir visą valdžią. Tačiau lygiai po metų Ukmergės jaunimas atsigriebė, kai lenkuojančio pono Sabulio kino teatras apsikaisė anonso reklamomis, jog čia pirmą kartą bus rodomas lenkiškas filmas. Užvirė visa gimnazija. Buvo nutarta išeiti į demonstracijas ir nusiaubti Sabulio kino teatrą. Sutartą valandą keli šimtai mokinių užplūdo miesto centrą prie Nepriklausomybės paminklo. Įžulūs reklaminiai plakatai buvo suplėšyti ir sumindžioti. Policija keletą jaunuolių suėmė, bet tą pačią dieną paleido. Lenkiško filmo seansai laikinai buvo atšaukti. Veržiausi ir aš į tą demonstraciją, bet brolis neleido.

Prisimenu ir dar vieną jaunimo demonstraciją, kai, su Lenkija užmezgus diplomatinis santykius, į Ukmergę atvyko Pranas Žižmara, neseniai dvikovoje sužeidęs lietuviu orumą įžeidusį lenkų karininką. Miestas sutiko jį kaip didvyrį, ant rankų nešė į gimnaziją, į triukšmingas sutiktuves bei vilniečių svečių pagerbimą.

Ant rankų buvo nešamas ir Antanas Smetona, kai 1938 metais atvyko į naujosios jo vardu pavadintos gimnazijos atidarymą. Tąsyk ir aš, šeštokėlis, mačiau mūsų prezidentą vos per trijų metrų atstumą. O gimnazijos rūmai buvo moder-

nūs, bene patys gražiausi Lietuvoje. Erdvios, šviesios klasės ir koridoriai, specialūs fizikos, chemijos, piešimo kabinetai bei auditorijos, kiekvienam mokiniui atskira spintelė rūbinėje. Antrojo aukšto vestibulio grindys išklotos spalvotų plokščių mozaika, ant sienos – bareljefinis dailininko Bernardo Bučo triptikas. Jo kraštuose – mokslą ir sportą vaizduojantieji siužetai, o vidury – pats Antanas Smetona tarp moksleivių. Iš vestibulio – įėjimas į erdvią salę su nemaža scena, prieš ją, kaip rimtame teatre, – orkestro „duobė“. Nieko nuostabaus, kad netrukus čia pirmą kartą Ukmergėje buvo parodytas „Traviatos“ spektaklis, dainavo pats Kipras Petrauskas.

Mane, žinoma, labiausia domino naujoji piešimo auditorija – patogūs brėžymo stalai, gipsiniai antikinių skulptūrų modeliai, spalvotos senųjų meistrų paveikslų reprodukcijos. Gavome ir naują piešimo mokytoją Antaną Tarandą, neseniai baigusį Kauno meno mokyklą. Šis jau dėstė ir dailės istoriją, ir apskritai pagyvino kultūrinį gimnazijos gyvenimą, surengė gražią mokinių piešimo ir tapybos parodą, kurioje ir aš už savo darbus gavau pagyrimo diplomą. Tik gaila, kad tas nedukas Antanas išpopuliarėjo ir kaip donžuanas, turėjęs nuotykių net su gimnazistėmis, o po karo, kiek žinau, vienos apviltosios buvo sieros rūgštimi visam gyvenimui apakintas...

Rūstūs epochos skersvėjai

Dučės italai kažkur pliekėsi su basakojais abisinų kareiviais, Ispanijoje pilietinis karas ėjo į pabaigą, o mūsų mieloje Lietuvėlėje buvo tarytum ramu. Žmonės gyveno savo kasdieniais buitinais rūpesčiais. Vieni vertėsi kukliau, kiti praturtėjo ir rentė medinius ar mūrinius namus. Turgūs šurmuliavo pigių maisto produktų gausa ar net pertekliumi, sakykim, žąsų, kurių tam tikrą skaičių valdžios įsakymu privalėjo pirkti tarnautojai, o Ukrainoje milijonai mirė iš bado.

Tačiau Rytuose ir Vakaruose vis labiau niukėsi. Vieni lietuviai labiau bijojo komunistų, kiti – nacių. Pirmasis įspėjimasis griaustinis buvo Klaipėdos praradimas. Tuo tarpu, bendram pavojui gresiant, santykiai su lenkais lyg ir pagerėjo. Tad mudviem su broliu atsirado proga nuvykti į Vilnių, aplankyti tėviškę.

Sesuo Monika paliudijo, kad, man išvykus į Nepriklausomąją, šešerius metus motulė nebedainavo. O štai po pirmųjų susitikimo džiaugsmų jinai prigludo prie savo jaunėlio ir vėlei kaip volungė pragydo. Neilgai truko tas motinos džiaugsmas. Po savaitės Eišiškėse, mums belaukiant autobuso, tepasakė:

– Sūneliai, jaučiu, kad matau judu paskutinį kartą.

Ir nuojauta jos neapgavo. Tą patį rudenį pasklido baisus gandas, kad vokiečiai subombardavo visą Vilnių. O juk ten gyveno net trys jos vaikai: Rapolas, Kostulis ir neseniai iš lenkų kalėjimo už užstatą paleista Agotėlė. Atgulė motulė ir daugiau nebesikėlė, o speiguotą sausį iškeliavo į Anapilį ir buvo palaidota Nočios kapinėse.

Vilniuje dar niekas nepranašavo artėjančio kataklizmo. Ir apie nelemtąjį Molotovo ir Ribentropo paktą niekas nežinojo. Gatvėse zujo daug „gražių ponų“ ir kariškių, krautuvų lentynos lūžo nuo įvairių prekių. Ir aš galėjau visai padoriai visko prisipirkti, nes užėjau į „Vilniaus rytojaus“ redakciją, kur dirbo Rapolas, ir ūmai gavau net šimto zlotų honorarą, pirmąjį honorarą už „Varpelyje“ išspausdintus mano eilėraščius ir apsakymus.

Pačiu laiku grįžome į Ukmergę, nes po dešimties dienų prasidėjo karas. Dvi savaites girdėjome iš Lenkijos grėsmingus signalus: „Uwaga! Nadchodzi, nadchodzi...“ Nors ir kaip neapkentėme šitų kaimynų, tačiau niekas nesidžiaugė, kai kraujuojančiai Lenkijai į nugarą smogė Raudonoji armija. Tačiau čia pat visus apėmė euforija, kai išgirdome, kad vokiečiai siūlo mums žygiuoti ir atsiimti Vilnių. Išvaduoti mūsų Vilnių! Ar ne apie tai visa Lietuva beveik dvidešimt metų svajojo? Bet ką galvoja Smetona, ko jis, po šimts plynių, dar delsia?! Gal jo Zoselė patarė jam to nedaryti? Šitokią istorinę progą pražiopsoti!..

Tik vėliau paaiškėjo, kad įžvalgiai pasielgė Lietuvos valdžia, nesmogusi merdinčiai Lenkijai iš šalies. Istorija būtų mums to nedovanojusi, prie karo agresorių priskyrusi. Kai sovietai užėmė Vilnių, nedaug kas vylėsi, jog jis bus grąžintas Lietuvai. O tuo tarpu iš rytų ir pietų pusės plūstelėjo voros lenkų pabėgėlių. Beje, mes gyvenome Vilniaus gatvėje ir savo akimis stebėjome tą kraupų vaizdą. Dauguma traukė pėsti, pavargę, išsekę, kai kurie net su vaikų vežimėliais, kuriuose muistėsi apkūtoti mažyliai arba tiesiog buvo prikrauta mantos. Pakelėse stoviniavo apstulbę gyventojai. Niekas nesišaipė, nesityčiojo, veikiau gailėjosi, užjautė, tiesė pabėgėliams kepaliukus duonos, bandelę ar dešrigalį, kvietė į savo trobas pailsėti, pagyventi. Beje, ir vietinė valdžia suskato organizuoti pabėgėliams laikinas stovyklas ir būstus.

Ir pas mus kelias dienas pagyveno lenkų šeima – vyras,

žmona ir iš nuovargio nuleipęs jų paauglys sūnus. Pasirodė, tai būta prokuroro. O Dieve, jis net prisiminė bylą, kai buvo teisiama mūsų Agotėlė už nelegalų kaimo lietuvių vaikų mokymą. Nuosprendžio neprisiminęs, nes esą nebuvo tame procese kaltintoju. Kokia likimo ironija, koks siužetas novelei.

Prisiminęs tuos graudžius epizodus, didžiuojuosi mūsų geraširdiskumu. Juk, pavyzdžiui, Vakarų Ukrainoje, kaip vėliau sužinojome, užėjus Raudonajai armijai, lenkų pabėgėlius vietiniai ukrainiečiai pakėlėse mušė, žalojo, žudė. Pasirodė, ir ten lenkų okupantai įkyrėjo iki gyvo kaulo. Tik štai lietuviai šiuo tragišku metu žmoniškumo egzaminą išlaikė *cum laude*. O gal jau nujautėme, kad ir mes, lietuviai, galime kažką panašaus patirti. Netrukus ši nuojautą pasitvirtino. Kiek pavėluotai mus pasiekė liūdna žinia, kad ten, Vilniuje,

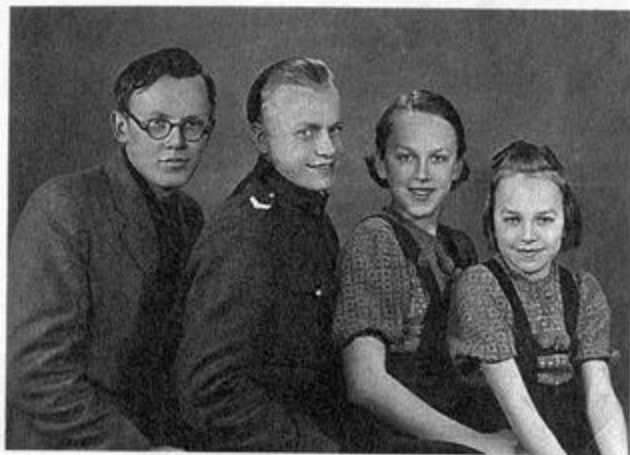
bolševikai areštavo Rapolą ir Konstantiną Stašį. Jiedu jau buvo atsidūrę net Baranovičių kalėjime ir, tik Lietuvos vyriausybei pasirūpinus, vėliau buvo paleisti, grįžo į Vilnių.

Tuo tarpu mes, gimnazijos mokiniai, iš džiaugsmo krykštavome ir bučiavomės, kai sužinojome, jog sovietai senąją mūsų sostinę gražino Lietuvai. Laukėme kariuomenės žygio į Vilnių, o choras jau repetavo Kazimiero Viktoro Banaičio dainą „Vėliavos iškeltos plakas“. Tačiau po tokio triumfo vėl sunerimome, išvydę gatve anaipol neparadiškai pėdinančius iš nuovargio papilkėjusių rusų kareivių dalinius. Vienas kitas kareiviokas kartais slapčia įsmukdavo į mūsų krautuvėlę ir kažkodėl pirkdavo tik „skustuvus“, tik už penkis litus. Tąsyk

jie dar nepanėšėjo į okupantus, veikia buvo apgyvendinti viename kareivinių korpuse ir mieste beveik nesirodydavo.

O mano tėviškėlė, deja, liko anapus naujosios sienos, kur jau viešpatavo bolševikai. Net apie motulės mirtį sužinojome tik po mėnesio, kai brolis Vaitiekus slapčia perėjo sieną, atvyko į Vilnių ir tapo Lietuvos kareivėliu. Ėjo ta nelemtoji siena ir per Milvydos kaimą, kur neseniai buvo atitekėjusi sesulė Monika. Jos vyras Pranas vieną sykį „pažeidė“ tą „rubėžių“ ir per miškus nupėdino į Varėną parsinešti druskos bei kitų būtiniausių prekių. Grįžtantį jau prie namų pasieniečiai jį areštavo. Ir dingo Pranulis visam laikui. Mūsų giminėje tai buvo pirmoji netektis, pirmoji našlė sesuo, pirmoji našlaitė – jų dukrytė Laimutė. Vėliau tėvulis pasakojo, jog tą žiemą jų apylinkių miškuose stovėjo daugybė tankų ir artilerijos. Supratom, sakė, kad anksčiau ar vėliau užplūs ta „šarančia“ vargšė Lietuvėlė. Ir dar tėvulis porino, kaip pradėta surašinėti lietuvius ūkininkus, norinčius keltis į Lietuvą. Visa Paažuolė ir aplinkiniai kaimai užsirašė, nenorėdami likti prie bedievių bolševikų. Net kai kurie sugudėjusieji ūmai pasijuto esą lietuviai, prašė kaimynų paliudyti jų kilmę. Tačiau tas užmojis nuslopo, o vėliau, jau sovietams tikslinant sieną su Baltarusija, Paažuolė ir aplinkiniai nenutautę kaimai buvo prijungti prie Lietuvos... Deja, jau prie Tarybų Lietuvos...

Tuo tarpu kasdienis gyvenimas lyg ir vėl buvo kaip visada. Mūsų įstaigos kėlėsi į šurmuliuojančią sostinę. Rapolas ten redagavo „Vilniaus balsą“, už savo apysaką „Kapinės“ gavo valstybinę premiją, kurią jam įteikė pats Vincas Krėvė-Mickevičius. Aš vėl kibau į mokslus, rašiau patriotinius eilėraščius, piešiau alegorinius paveikslėlius, irgi patriotinėmis temomis. Deja, tai buvo tik laikinas atokvėpis iki birželio. O birželio vidury Ukmergės gatvėse vėl pasirodė sovietų ordos, suriaumojo jų tankai. Tai buvo jau okupacija, paskui – Liaudies seimo „rinkimai“ ir Lietuvos inkorporavimas į Tarybų Sąjungą. Iki šiol prisimenu Vlodo Jovaišos posmą:

Su giminaičiais. Iš kairės į dešinę – Jonas, brolis Vaitiekus, dukterėčios – Birutė ir Vyda. Apie 1940

*Tave ant kryžiaus budeliai iškėlė
Ir pajuokai prikalė „LTSR“,
Ir šūkavo skurdeivos susivėlę:
„Senosios Lietuvos nebėr, nebėr!“*

Grižome rudeniop į klases, o ten vietoj kryžiaus Stalino portretas kabo. Žiūrėjome vienas į kitą, ironiškai šypsojomės ir nežinojome, ką bekalbėti. Pasitarę nusprendėme, lyg niekur nieko, laikytis senų tradicijų. Į klasę įėjo kiek suglumęs mūsų auklėtojas matematikas Saliamonas Antanaitis, o mes atsistojome ir, kaip anksčiau, pradėjome pirmąją pamoką rytine malda.

– Vaikinai, mergaitės, gal nereikia... gal nereikia... – drebančiu balsu vebleno auklėtojas.

Dar pora dienų tą maldą kalbėjome, bet į klasę atėjo naujasis gimnazijos direktorius fizikas Romualdas Grikenis ir įsakmiai paprašė:

– Vyrai, baikit. Bus nemalonumų ir jums, ir man.

Nenorėjome direktoriui, buvusiam kairuoliui, bet šiaip jau padoriam pedagogui, daryti nemalonumų, tad liovėmės viešai meldęsi.

Žinoma, buvo rimtai susirūpinta mus perauklėti. Net XI klasėje atsirado komjaunuolių, nors jų nesibaidėme. Labai jau draugiškas kolektyvas buvo. Pagaliau ir klasės tapo mišrios, tad mes, vaikinai, ne tik į mokytojus ar lentą spoksojome, bet ir į šalis dairėmės, kur mergaitės sėdėjo. O tarp jų būta dailių. Vieną tokią juočkutę ilgakasę Valentiną bematant įsimylėjau. Dūsavau, kankinausi, sonetus ir net eiliuotus laiškus rašiau, o jiniai vis branginosi. Pamaniau, kad mano poezija prasta, tad pasitelkiau Johaną Volfgangą Gėtę – išverčiau ir nusiunčiau jai eilėraštį „So hab ich wirklich dieh verloren“:

*Jau praradau tave, gražioji, –
Tu palikai mane visai,
Bet erdvėje tebeklajoja
Tie patys žodžiai ir garsai.*

*Kaip tas keleivis ankstų rytą,
Į dangų veltui bežiūrįs,
Kur tolių mėlyje pragydo
Nematomasis vyturys,
Taip aš po mišką, po palaukę
Dairaus baimingai ir viliuos,
Ir visos mano dainos šaukia:
„Sugrižk, brangioji, atgalios“.*

Bet Valentina negrižo, nors vėliau, likusi vieniša ir netekėjusi, gal to ir gailėjosi: „Sakai, kad nuo tavęs bėgau... Bet juk galėjai pavyti...“

Tai tiek apie mano pirmąją meilę. O šiaip tikrovė buvo neromantiška, rūsti, net grėsminga. Už ginčus bei diskusijas per darvinizmo pamokas man sumažino elgesio pažymį. Sykį kom-sorgas patikrino mano sąsiuvinį, nes gimnazijoje pasirodė antitarybinės ranka rašytos proklamacijos. Neva už „ilgą liežuvį“ suėmė mūsų klasės draugą Aleksandrą Laurinavičių. Dėl to netrukus ir aš atsidūriau saugume. Pasidėjęs pistoletą ant stalo, tardė mane vietinis ruselis Maksimovas, su kuriuo dar neseniai paupy futbolą spardėme. Išsigyniau ką nors antitarybiška iš Alekso girdėjęs. Abu mus paleido, mane čia pat, o jį vėliau.

Ir štai įvyko bene didžiausias „čėpė“, kai salėje peiliu kažkas suraižė Antano Tarandos nutapytą Stalino portretą. Sukruto visas saugumas ir komjaunimas. Nusikaltėliai surasti! Tai buvo du jaunesniųjų klasių mokiniai, kurių tik vieno pavardę prisimenu – Pilka. Direktorius vėliau šiaip taip juodu išvadavo, bet gimnaziją jie turėjo palikti.

Beveik visi mes kaip išganymo laukėme karo. Guodėmės įvairiausiais gandai. Sueiliau keletą humoreskų ir sovietinių dainų parodijų:

*Jeigu karas rytoj,
Pilnos kelnės bus tuoj... Ir t.t.*

O tuo tarpu ruošėmės abitūros egzaminams. Jiems įpusėjus, kaip perkūnas iš apniukusio dangaus trenkė iki šiol ne-

girdėtas šauksmas: „Veža! Į Sibirą žmones veža!“ Viena dieną į egzaminus neatėjo mūsų gražuolės Olia Paškevičiūtė ir Izolda Rėklaitytė, dar po dienos – Vytautas Ambrazevičius. Su šeimomis išvežė, ištrėmė. Net susigūžėme. Merginos slapčia verkavo. Kurio dabar eilė?..

Bet egzaminus laikyti reikėjo. Šeštadienį buvo paskutinis – trigonometrijos egzaminas. Jam pasibaigus ir sužinojus rezultatus, auklėtojas Antanaitis ūmai pasivedė mane į šalį ir sukuždėjo:

– Šianakt namie nenakvok. Regis, esi karinėje įskaitoje, gali gaudyti rekrūtus, mobilizuoti.

– Kodėl?

– Karas...

Iki šiol nenumanau, ar jis apie tai jau žinojo, ar tik spėjo. Tekinas skubėjau namo, už dviračio ir, jau temstant, dūmiau į Antakalnį, į brolio sodybą. Rytą atėjo Aldona ir pranešė:

– Prasadėjo karas.

Dar po poros dienų per pačias Jonines, it Napoleonas stovėdamas ant aukštoko kalno, stebėjau, kaip tolumoje vokiečiai vijo, išvijo iš Ukmergės raudonarmiečius... Iš pradžių gaudė patrankų šūviai nuo Kauno pusės, paskui kanonada tolo nutolo į šiaurės rytus, Daugpilio link.

Aplink miškuose dar slapstėsi sovietų kareiviai. Vienas jų mūsų rugiuose nusišovė. Kiti, vargšeliai, leidosi bėgti per laukus, kai vokiečių lėktuvas į mišką numetė keletą bombų. Tik ar toli jie tenubėgo.

Taip vienus okupantus pakeitė kiti, kaip vėliau paaiškėjo, neką geresni. Ukmergė nedaug tenukentėjo, tik pora medinių namų sudegė. O jau kitą dieną suliepsnojo sena mūrinė sinagoga. Nežinia, kas ją padegė – ar vokiečiai, ar vietiniai, iš dalies kaltinę žydus dėl sovietų nedorybių.

Netrukus mieste buvo iškabinti skelbimai vokiečių ir lietuvių kalbomis, jog visi žydai privalo persikelti į Smėlių priemiestį, kuris nuo šiol bus jų getas. Turto bei mantos pasiimti

tik tiek, kiek paneša. Ir patraukė pro mūsų namus šiapus tilto kraupios voros, daugiausia seniai, moterys ir vaikai, nes dalis jaunų žydų, artėjant frontui, spėjo pasitraukti į Rytus.

Matau pro langą, kaip būrelis vokiečių sugužėjo į mūsų kiemą, prie šulinio susispietė. Kibiru pasisėmę vandens, iki pusės išsirengę, prausėsi, taškėsi, skutosi ir, kaip nugalėtojai po žygio, linksmai klegėjo. Ūmai pamatė gatve einančius seną barzdota žydą ir senutę žydę. Žydas nešėsi po pažastimi tik smuiką, o senutė kažkokią knygą, galbūt Torą.

– Kom, kom. Juden, kom hier! – pašaukė juodu kareiviai.

Suglumę, išsigandę senukai pakluso, priėjo. Kareiviai kvatodamiesi pasodino žydą ant suoloelio ir mašinėle nukirpo pusę barzdos, paskui įbruko jam į rankas smuiką ir įsakmiai šūktelėjo:

– Spiel. Spiel!

Senis, matyt, groti nemokėjo. Tik braukė stryku per stygas, klaikiai čirpino. O senei padavė atverstą knygą ir taip pat griežtai įsakė:

– Singe... Singe!!!

– A-a... a-a-a... – lementavo žydė.

– Was singst du da, alte judesche Hexe?! Singe ein judisches Volkslied!..

Ir pradėjo senė niūniuoti, kažką panašaus į Jurodivo aimaną iš operos „Boriss Godunovas“.

– Štėren... Štėren... Štėrend...

Vokiečiai kvatojo, plojo, šaukė *bravissimo*. Mano brolienė Eliutė žiūrėjo žiūrėjo ir pravirko:

– Dieve, Dieve, kokie jauni, gražūs, o jau žvėrys...

Ir mane sukrėtė šis kraupiai graudus „koncertas“, visam gyvenimui įsiminė tas senos žydės rečitatyvas ir vienintelis jo teksto žodis „štėren... štėren...“. Kai po daugelio metų šį atsitikimą papasakojau vienam kolegai žydui, jis savo bibliotekoje rado žydų liaudies dainų rinkinį ir kartu iššifrovome tą dainą. Vadinosi jinai „Štėrendel“ – „Žvaigždutė“.

Štèrendel, štèrendel,
Bloje štafètele,
Zei mir a šelijachl,
Fol in main štètele...
(„Žvaigždele, žvaigždele,
Žydrasis žiburėli,
Būk mano pranašas,
Krisk į mano miestelį...“)

Turbūt to iki širdies gelmių sukrėtusio koncerto atlikėjai vėliau atgulė Pivonijos miške, kur buvo sušaudyta tūkstančiai žydų. Ir ne tik žydų. Šaudė juos esesmanai. Ir, deja, ne tik esesmanai. Antakalny kasdien buvo girdėti automatų serijos, paskui pavieniai šūviai, pribaiigiantieji aukas.

„Wilnaer Kunstakademie“

Visą vasarą darbavausi brolio ūkyje, o rudenį sunerimau. Mokyklose jau prasidėjo pamokos, o štai apie universitetą nieko negirdėti... Svajojau apie humanitarinius mokslus bei literatūrą, labai norėjau tapti rašytoju. Bet rugsėjo vidury aptinku „Naujojoje Lietuvoje“ skelbimą, kad tokią ir tokią dieną prasidės stojamieji egzaminai į Vilniaus dailės akademiją. Pamaniau, kad rašinėti ir šiaip galėsiu, o be aukštojo mokslo dailininku netapsiu.

Tad nusprendžiau vykti į Vilnių, stoti į akademiją. Tačiau mano geradarys, mažamokslis brolis piestu stojo prieš tokius ketinimus. Tu, sako, į tą „ubagų“ specialybę veržiesi, pas tuos ištvirkėlius, kurie ten nuogas bobas paišo.

– Aš šitiek kapitalo įdėjau, kad tu būtum žmogus, na, sakyčiau, daktaras, inžinierius ar kunigas. Juk ir motina svajojo, kad bent vienas iš šešių sūnų būtų kunigas... Gerą galvą ir balsą turi, virkdytum moterėles. O tu į tuos menus! Menas, kaip kompotas prie pietų, galima ir be jo apsieiti. Žinokis, daugiau tau nepadėsiu...

Pagailėjo, padėjo. Pagaliau jį įtikinau, kad nebūtinai visi turi būti duonkepiai ir mėsininkai, jog kažkam lemta vaisius auginti, kompotą prie pietų tiekti. Net Šventąjį Raštą pacitavau – ne vien duona žmogus sotus. Tad išvykau į Vilnių laikyti stojamųjų egzaminų. Apsigyvenau pas Rapolą, gavau atskirą mažą kambarėlį.

Pirmą kartą šiek tiek susigėdęs piešiau gyvos apnuogintos moters figūrą, pirmą kartą tapiau portretą iš natūros, kom-

ponavau „Bulviakasį“. Konkursas buvo nedidelis, tad priėmė, darbus ketvertais įvertino. Teorijos egzaminų nebuvo. Pats rektorius Viktoras Vizgirda įteikė mums studijų knygeles ir liudijimus, kad esame Vilniaus dailės akademijos – *Wilnaer Kunstakademie* studentai. Beje, į akademiją priėmė ir laisvuosius klausytojus. Kai kurie jų ateidavo vakarais tik piešti, kai kas lankė tik meno istorijos paskaitas.

Jonas Mackonis – Vilniaus dailės akademijos studentas. Apie 1943

Pagal to meto programą pirmakursiai turėjo susipažinti su tapybos, skulptūros ir grafikos pagrindais ir tik nuo antro kurso rinktis specialybę. Tų trijų specialybių kaita vykdavo kas dvi savaites. Per tą laiką reikėdavo po vieną užduotį nutapyti, nulipdyti ar išraižyti, paskui eidavome į kitą auditoriją, pas kitą dėstytoją.

Per visus akademinus metus man teko laimėti studijuoti pas iškilus pedagogus. Šviesiai prisimenu tapytoją Aleksandrą Šturmaną, Paryžiaus mokyklos menininką. Net nežinau, kokios jis buvo tautybės – lenkas, rusas ar žydas. Lietuviškai nekalbėjo, tad paprašė mūsų ant molbertų prisegti raštelį, kokia kalba jam koreguoti – lenkiškai, rusiškai, vokiškai ar prancūziškai. Dauguma pasirinko

rusų kalbą, aš panorau su juo bendrauti vokiškai. Pagalvojau, jog tokia praktika vokiečių okupacijos metais man gali praversti. Vėliau itin pravertė.

Šturmanas, matyt, ne itin pritapo prie lietuviškojo pedagogų kolektyvo, tad visas pamokas praleisdavo auditorijoje, glausdamasis kampe prie krosnies, vis kažką skaitydamas. Mus, studentus, tai truputį varžė. Juk norėdavome bent jau

per pertraukas padūkti. Bet šiaip talentingąjį tapytoją ir pedagogą didžiai gerbėme, įdėmiai klausėmės jo patarimų.

Grafikos įvadą mums dėstė Telesforas Valius, jautri, inteligentiška asmenybė. Jo dėka aš, detalaus realistinio piešinio „krapštukas“, pirmą kartą pradėjau šį tą suvokti apie ritminę linijos ir plotmių struktūrą, faktūrinės vibracijos įtaigumą. Beje, jis vėliau man patarė nuo antro kurso rinktis grafikos specialybę. Gal ir negerai padariau, kad jo nepaklausiau.

Užtai beminkydamas molį Juozo Mikėno studijoje, iš karto supratau, kad čia ne mano kelias. Šis talentingas skulptorius labai nemėgo tradicinio realizmo. Pamenu, kaip sykį jis vieno trečiakursio, steka „laižančio“ biusto detales, ūmai paklausė:

– Sakyk, ar tu kada nors kaip reikiant mylėjai moterį?

Trečiakursis suglumo, net paraudo.

– Tai va, meldžiamasis, formą reikia kaip mylimą moterį glamonėti, vyriškiau ar švelniau glamonėti. O jeigu tu jai tik padus kasysi, vaikų nebus.

Mylimiausi Mikėno mokiniai buvo Vytautas Raulinaitis, karininkas, ir svajingoji, mįslingoji Emilija Liobytė, „Vaidilos“ teatro aktorė. Toji tikrai mokėjo formas glamonėti, o ir akademiniai jos piešiniai buvo gyvybiškesni ir meniškesni.

Gal ir keista, bet piešimą pirmame kurse mums dėstė Antanas Gudaitis, labai nemėgęs gipsinių venerų ar apolonų. Užtai, koreguodamas gyvųjų modelių piešinius, jis buvo savo ekspresyvos natūros stichijoje. Paima, būdavo, iš studento anglį ir suraižo, sukarkasina kruopščiai nuretušuo tą piešinį.

– Budavoti reikia! Budavoti, o ne blusinėtis.

Čia jis savo pasaulėjauta ir metodika buvo panašus į Mikėną. Todėl nedrįstu girtis, kad buvau Gudaičio mokinys. Toli man iki jo temperamento ir spontaniško polėkio.

Dailės istoriją dėstė eruditas menotyrininkas Mikalojus Voroobjovas. Ypač įsimintinos jo paskaitos apie Asirijos ir Egipto meną bei architektūrą. Jo filosofiniai samprotavimai, gilūs

apibendrinimai ir terminologija kai kuriems pirmakursiams atrodė nelengvai perprantama. Man viską suvokti buvo kiek lengviau – Teno „Meno filosofijos“ lektūra padėjo.

Pauliaus Galaunės paskaitų apie lietuvių liaudies meną eidavome klausytis į universitetą. Vokiečių kalbą dėstė poetas Stasys Anglickis, o kompozicijos pagrindus – jaunas tapytojas Algirdas Petrusis. Įdomiai, žaismingai dėstė, analizuodamas senųjų meistrų ir ypač XIX a. dailininkų kūrinius, jų ritmiką, kolorito harmoniją.

Specialybės užsiėmimai vykdavo iš ryto, teoriniai – popiečiais, o piešimas – vakarais, prie aklinau uždangstytų langų. Ypač to buvo reikalaujama, kai vieną naktį sovietų lėktuvai numetė ant miesto keletą bombų. O juk tąsyk mes, nors ir keiksnodami vokiečius, tikėjome, jog bolševikai į Lietuvą daugiau nebegrįš.

Vieną vakarą per piešimo pamoką į auditoriją įėjo rektorius su dviem jaunais vokiečių kareiviais. Visi suglumome, tačiau Vizgirda tuoj pat paaiškino, jog tai mums „draugiškosios“ armijos kariai, meno mokyklos mokiniai, kurie nori čia lankyti piešimo užsiėmimus. Tad manęs, kurso seniūno, paprašė parūpinti jiems molbertus ir lentas. Parūpinau. Piešė jie palyginti neblogai, buvo pabrėžtinai mandagūs, o šiek tiek bendravo tik su manim. Tik su manim ir tegalėjo vokiškai susikalbėti.

Būta ir komiškų epizodų. Kartą su kolege Levute sutarėme po piešimo pamokų eiti į kiną. Tačiau koridoriuje vienas iš vokietukų mane užkalbino. Stoviniuojame, šnekame. Čia priėjo Levutė ir sako:

– Tai aš tavęs kieme palauksiu. Aš eisiu... aš eisiu...

Suglumęs vokietukas manęs klausia:

– Was ist los? Sie schaut an mich und sagt: Scheise, Scheise...

Kai paaiškinau, kad sąskambis „aš eisiu“ tereiškia „ich werde gehen“, o ne Scheise – šūdą, vokietis nusikvatojo ir pasiūlė man cigaretę. Bet tuomet aš dar nerūčiau.

Neilgai tie du vermachto kareiviai lankė piešimo pamokas, tačiau rektorius dėl visa ko įteikė jiems *Wilnaer Kunstakademie* studento pažymėjimus. Tai būta diplomatinio ėjimo. Jei, pavyzdžiui, okupantų administracija pradėtų ieškoti kokių nors priekabių, jai būtų galima pareikšti, kad akademijoje ir vokiečių studentų esama.

Vargana buvo daugumos studentų buitis. Gerai besimokantieji gaudavo 45 markių stipendijas. Iš maisto kortelių net badmiriaujant nebuvo galima prasimaitinti, o kepaliukas duonos turguje kainavo apie 20 markių. Du kepaliukai už mėnesio stipendiją. Brolio Rapolo keturių žmonių šeima (turėjo dvi dukras – Birutę ir Vyda) irgi negalėjo ženkliu padėti. Pagelbėdavo ukmergiškis brolis – kartais atsiųsdavo maišioką duonos, kumpį bei riebalų. Kartais „Kary“ pasirodydavo mano patriotiniai eilėraščiai, o „Naujojoje Lietuvoje“ – straipsneliai įvairiomis temomis, už juos net šiek tiek honorarą gaudavau. Tad nebadavau.

Tvyrojo miglota nežinia, nerimas ir baimė. Šiurpą kėlė senamiesčio širdy įkurdintas getas ir nuogirdos apie žydų žudynes Paneriuose. Vieną rytą, eidamas į akademiją, išvydau prie Katedros ant medžio kybantį pakaruoklį su lentele lietuvių, lenkų ir vokiečių kalbomis – „Žydų turto vagis“. Dar kraupesni vaizdą pamačiau Lukiškių aikštėje. Čia kareiviai lydėjo koloną rusų belaisvių, visai išsekusių, vos bepaieinančių. Kažkokia moteris pamėtėjo jiems kepaliuką duonos. Išbadėję belaisviai puolė prie jo, laužė, plėšė į gabalus, kuriuos čia pat drebančiomis rankomis kimšo į burną, o tie, kuriems nepavyko, mėgino iš kramsnojančiųjų bent kąsnelį išplėšti. O vokiečiai daužė nelaimėlius šautuvų buožėmis ir net porą įspėjamųjų šūvių paleido. Kolona pajudėjo tik tuomet, kai duonos nebeliko nei trupinio. Dieve, pamaniau, kokios baisios bado žlibės.

Būna puotų net maro metu. Taigi ir rūsčiomis nacių okupacijos ir buitinių nepriteklių sąlygomis ištvermingieji lietuviai darbavosi. Ėjo laikraščiai ir žurnalai, veikė teatrai, vyko

simfoniniai koncertai, buvo populiarius Lietuvių liaudies ansamblis. Ir publikos nestokota, nes anuomet tai buvo vienintelė pramoga, vienintelis atokvėpis nuo kasdienių negandų. Ėjau klausytis Antano Kučingio ir Ipolito Nauragio, dviejų įspūdingų Mefistofelių. O kaip įtaigiai Rigoletą vaidino baritonas Vladas Baltrušaitis! Iš dramos teatro spektaklių visam gyvenimui įsiminė Romualdo Juknevičiaus puikiai pastatyta Henriko Ibseno „Nora“ su jaunute, žavinga primadona Monika Mironaite ir jos partneriu Henriku Kačinsku. Iš publikos kai kas pravirkdavo per Kazio Inčiūros dramos „Vincas Kudirka“ spektaklį, kai finale smuikeliu grieždavo Tautinės giesmės motyvą. O kiek daug emocijų teikė Liaudies ansamblio koncertai, ypač vaidinimas „Joninės“! Atrodo, šlagerinė nacių kultūra nepaveikė net jaunimo. O gal jie leido mums tik laikinai pagroti patriotinėmis stygomis, o po pergalės prieš Sovietus būtų visus ištrėmę kur nors į Punsko pelkes arba pavertę Ostlando juodadarbiais. Ačiū Apvaizdai, kad tai neįvyko, o ir mes vis dar tikėjome stebuklais, dirbome ir mokėmės. Na, ir linksminomės kaip išmanydami. Tad būta akademijoje ir šokių, ir šiaip pasilinksminimo vakarų. Tarp studentų atsirado dainininkų, muzikantų, artistų ir net scenaristų. Daugiausia man teko eiliuoti įvairias intermedijas, epigramas bei pašmaikštavimus, o ir pačiam vaidinti, dainuoti.

Nemerdėjo ir dailė. Kaune, Vilniuje ir net periferijoje būta personalinių, grupinių ir apžvalginių parodų. Kiek vėliau Antanas Žmuidzinavičius man pasakojo, kad daugumą parodos darbų tąsyk nupirkdavo naujieji turtuoliai, vadinami spekuliantais, turėję maišus menkaverčių markių ir, neturėdami kur jų panaudoti, iš bėdos bent jau į meną investuodavo. Todėl nenustebau, kai, atostogaudamas Ukmergėje, pas vieną skerdyklos direktorių pamačiau keletą Vlado Didžioko, Jono Vaičio, Rimto Kalpoko paveikslų.

– Buvau Kaune, turėjau atliekamo pinigėlio, tai ir nusipirkau iš parodos. Daug paklojau...

Mažai mus tedomino atėjūnų menas, veikiau, jų erzacai, kažkuo primenantys sovietinį socrealizmą. Galime tik didžiuotis, kad iš mūsų neatsirado nė vieno poeto, kuris būtų pašlovinęs „fiurerį išvaduotoją“, nė vieno dailininko, sukūrusio paveikslą, pavyzdžiui, svarbia „patriotine“ karine tema.

O kioskuose jau buvo apstu vokiškų iliustruotų žurnalų, per radiją nuolat skambėjo vokiški maršai ir jų estradinė muzika. Ir „Katiušą“ pakeitė populiarioji „Lilie Marlen“...

Vieną žiemos rytą vilniečiai Katedros aikštėje išvydo medinės konstrukcijos pjedestalą ir iš vielų išraitytas keistas konfigūracijas. Po kiek laiko stebėjosi, kaip vokiečiai skulptorius lipdė ledines keturių žirgų figūras ir romėnų karo vežimą, kuriame stovėjo antikos karys su pakeltu kalaviju. Skulptoriui sudrėkinto sniego tyrę maišė ir paduodavo du rusų belaisviai. Spaudžiant šaltukui, toji tyrė gerai lipo prie vielų karkaso, ir po poros savaičių ledinis romėnų karys jau „šuoliavo“ per aikštę. Vėliau net atvirukas su šio „monumento“ atvaizdu pasirodė. Tąsyk paaiškėjo ir ledo skulptūros autorius – J. Edlbaueris iš Miuncheno.

Tačiau Rytuose vokiečių galybė jau pradėjo tirpti. Pavasariop, atšilus, ištirpo ir tie lediniai žirgai. Liko tik jų šmėkliški metaliniai griaučiai. Bet ir jie netrukus dingo...

Baigiau pirmą kursą. Pasirinkau tapybos specialybę. Kadangi akademija žiemą kūrendavo malkomis, todėl studentai joms ruošti turėjo atlikti dviejų savaičių kirtimo prievolę Pabrados girininkijoje. Dirbome išsijuosę netoli geležinkelio, kol išgirdome, kad vos už trijų kilometrų nuo mūsų stovyklos sovietų partizanai nuleido nuo bėgių ešeloną. Pabūgę dar tą patį vakarą grįžome į Vilnių. Kitą dieną išvykau į Ukmergę „užsidirbti duonos“ Edvardo ūkyje.

Rudenį tapybos paslapčių pradėjau mokytis pas patį Justiną Vienožinskį. Nebuvau jo favoritas, nes per daug dėmesio skyriau piešiniui, o ne kolorito niuansams. Tai buvo reiklus, ekspresyvus, o kartais net rūstus pedagogas. Įeina, būdavo,

maestro į auditoriją, ir visi nuščiūva. Dažniau priedavo prie tų studentų, kurie šį tą apie tapybą jau nuvokė, dusliu balsu aprėkdavo, paskui nusiminusį nuramindavo, patardavo ar net pagirdavo. Tačiau būdavo ir negailestingas. Vienai tokiai beviltiškai poniutei tiesiai išrėžė:

– Paklausk manęs, meldžiamoji. Esi simpatiška, apetitna moteriškaitė, turi gerą vyrą. Galėtum sau siuvinėti pagalvėles, megzti kvarbatkėles, galėtum porą vaikučių Lietuvai pagimdyti. Tad ko čia tau dar vargti ir mus varginti? Nebus iš tavęs dailininkės.

Studentė pravirkusi išbėgo iš auditorijos ir daugiau nebe grįžo.

Tarp jo mylimiausių auklėtinių buvo Bronė Jacevičiūtė ir Vytautas Ignatavičius, vėliau išėvijoje pasivadinęs Ignu. Bet ir jam sykį kliuvo, kai su kolega atėjo į pamoką truputį „paėmę“, o maestro tai pajuto ir užgriaudė:

– Kas tatai? Jūs darbo metu įkaušę?!

Kažkuris iš nelaimėlių pralemeno:

– Na, profesoriau, ką padarysi... Toks jau bohemos gyvenimas...

Čia profesorius dar rūsčiau užriko:

– Ech, jūs, šmikiai, ar žinote, kas tai yra bohema?! Bohema – kai menininkas mylisi iki sifilio, bet dirba iki išsekimo, iki džiovos. Aš jums nelinkiu nei sifilio, nei džiovos, bet kad man darbo metu daugiau šitai nepasikartotų!

O juk pats Vienožinskis buvo tipišką bohemos atstovas: iš ryto dirbdavo, popiečiais girtavo, vakarais „gastroliuodavo“. Todėl nenustebdavome, išgirdę koridoriuose jo duslius riaumojimus. Jis anaipol ne džentelmeniškai kibino sutiktas studentes, o šioms išsilaksčius, patraukdavo į bendrą, kur nūnai Keramikos katedra. Ten jis belsdavo į merginų kambarių paskubom užrakintas duris, siūlydamas savo intymias paslaugas. *C'est la vie!* Didiesiems menininkams daug kas atleistina. Su šypsena priimkime visas jų nuodėmes ir sil-

pnybes, kaip priedėlį prie asmenybės talento. Išromyti eunuchai nieko dora nesukūrė.

Mes, vyrukai, irgi lankydavomės bendrabuty, prie spingulės su merginomis gėrėme sacharinu pasaldintą arbatą, šnekučiavome, flirtavome. Čia susipažinau su aristokratiška, intelektualia ir velniškai dailia Alina Fledžinskaite, kuri esą pabėgo iš Kauno dailės instituto po meilės nuotykių su dėstytojais. Nedrįsau jos įsimylėti. Šiaip sau draugiškai apie gyvenimo prasmę, apie meną postringavome, anaipol ne jai dedikuotus savo eilėraščius skaičiau. Ir vėliau, uždarius akademiją, dar ilgai susirašinėjome. Jaučiau, kad jinai viršesnė už mane, geltonsnapi, o vyrai visuomet šalinasi už juos intelektualėsių moterų.

Tuo tarpu artėjo dramatiška mūsų akademijos gyvavimo atomazga. Rytų frontuose vokiečiams darėsi striuka. Matyt, imta stokoti „patrankų mėsos“, tad 1943 metais pavasariop pagausėjo verbavimų dirbti Vokietijoje, taip pat mobilizacijos „bekantmachungų“, žadant kareivius aprūpinti rūkalais ir degtine. Tačiau okupantais dauguma lietuvių, ypač jaunimas, jau nebetikėjo, į surinkimo punktus akiplėšiškai nėjo. O čia dar kaip įspėjamas griaustinis „Naujojoje Lietuvoje“ pasirodė sensacingas straipsnis „Germanizuoti?“, išverstas iš esesmanų leidinio „Die schwarze Korps“. Čia vokiečiai atskleidė visus savo blogus ateities ketinimus, jog po pergalingo karo jie visai nežada germanizuoti nepatikimų „Ostlando“ gyventojų, o veikia šį kraštą kolonizuos pagal principą: kur šiuo metu gyvena vienas vokietis, po šimto metų jų gyvens šimtas. Ar galėjo būti dar įžūlesnis demaskavimas?

Prie šio straipsnio paskelbimo lietuvių kalba prisidėjo ir brolis Rapolas, tąsyk dirbęs „Naujojoje Lietuvoje“. Tai jis įkaušusiam cenzoriui Klausui pakišo „Die schwarze Korps“ numerį, įtikino, kad straipsnyje „Nie germanisieren“ visai neketinama šitų kraštų germanizuoti. Ponas Klausas ir pasirašė: „Spausdinti“, o rytą, išsiblaivęs ir perskaitęs straipsnio

originalą, tuoj pat paskambino į spaustuvę ir griežtai įsakė sustabdyti lietuviškojo numerio platinimą; į darbą atėjusiam Rapolui pakišo kumštį į panosę:

– Tau šis akibrokštas atsirūgs!

Dalis „Naujosios Lietuvos“ egzempliorių dar spėjo patekti į rinką. Laikraštis ėjo iš rankų į rankas, žmonės skaitė, komentavo ir darė savo išvadas.

O Rapolui visa tai tragiškai daug kainavo.

Žlugus mobilizacijoms ir verbavimams, vokiečiai galutinai įtūžo. Prasidėjo jaunų vyrų gaudynės. Buvo pavojinga vaikštinėti centrinėmis gatvėmis, tad iš Žvėryno į akademiją pėdindavau apsuksui, vis apsidairydamas, gal pamatysiu lauko žandarmerijos patrulių. Nesaugu buvo ir namie nakvoti, tad apsigyvenau pas brolių Kostą Vasaros gatvėje. Ten miškas – galima lengviau pasprukti. Dalis mūsų studentų nakvojo akademijos auditorijose, numatę, kaip, kilus pavojui, pabėgti per Bernardinų bažnyčios užkaborius.

Kovo 17-osios rytą einu į paskaitas ir sutinku kolegą Gediminą Žilį. Jonai, sako, viskas baigta. Šiąnakt vokiečių policija nusiaubė universitetą ir mūsų akademiją uždarė. Tačiau pasitarę ryžomės pasižvalgyti, kas ten prie Bernardinų ir Šv. Onos bažnyčių darosi. Įsmukome į akademijos kiemą, o čia nei gyvos dvasios, tik raštelis prie centrinių durų prisegtas:

„Vor Sicherheitspolizei geschlossen“.

Dar kartą apsidairėme, tą raštelį nudrėskėme, prisegėme prie kieme esančių medinių tualetų durelių ir sprukome. Žinoma, tai buvo ne jaunatviškos drąsos, o veikiau piemeniško poelgio akibrokštas, galėjęs anuomet mudviem baigtis tragiškai.

Vėliau sužinojau, kad tą naktį vokiečių policija šautuvų buožėmis daužė duris, prikėlė sargą ir įsakė jas atrakinti. Akademijoje nakvoję studentai spruko per slaptąsias landas ir atsidūrė Bernardinų bažnyčioje. Tik paryčiais atėjęs zakristijonas juos išvadavo.

Tą pačią lemtingąją naktį du gestapininkai areštavo Rapolą ir netrukus jis su Baliu Sruoga bei kitais lietuvių kaliniais atsidūrė Štuthofo koncentracijos stovykloje. Kurį laiką su juo susirašinėjau, žinoma, tik vokiškai. Vėliau patirtąjį siaubą jis aprašys prisiminimų knygoje „Mes dar gyvi žmonės“.

O štai tėviškėje likęs brolis Juozas jau buvo nebegyvas. Ten siautėjanti lenkų ir gudų gauja išsivedė jį girion ir žiauriai nukankino. Iki šiol nežinome, kur Juozulio lavoną užkasė. Taigi iš karto netekau dviejų brolių. Trečiasis, mūsų šeimos kairuolis Kostas, gavęs šaukimą atvykti į saugumą, su šeima spruko į Benekainius, kur viršaičiu dirbo sesės Agotos vyras Bolesius; už tai vėliau atkentėjo sovietų lageriuose.

Lietuvos aukštosios mokyklos buvo likviduotos todėl, kad mūsų jaunimas nesusigundė rūkalais ir degtine, nepanoro už okupantus lieti kraują. O kiek dar bus jo pralieta! Tačiau už šventą reikalą, už tėvynę.

Vienu metu pasklido gandas, kad visas Vilnius kareivių apsuptas, prasidės baisios jaunų vyrų gaudynės, taigi užmiesty truputį saugiau. Todėl susidėjau į kuprinę savo kuklią studentišką mantą ir vieną ankstyvą rytą atsargiai nusliuogiau miesto pakraščiu ir pirmuoju stabtelėjusiu sunkvežimiu už penkiolika markių atbildėjau į Ukmergę.

Sielininkas, aktorius, mušeika...

Taip baigėsi mano pirmieji rūsčiai romantiški studijų metai.

Provincijoje tuomet tikrai buvo truputį saugiau. Broliis Edvardas parūpino man Pašilės urėdijoje raštvedžio vietą, o girininkas Svilainis (vardo nepamenu), kažkieno padedamas, Ukmergės arbeidsamte gavo pažymėjimą, jog esu sielininkas – „flioseris“. Vokiečiai turbūt norėjo išplukdyti iš Lietuvos kuo daugiau medienos, tad sielininkus atleisdavo nuo darbo ir karo tarnybos. Bet aš turbūt nebuvau panašus į sielininką. Tuo įsitikinau, kai sykį mieste mane sustabdė du patruliai ir pareikalavo asmens dokumentų, o aš, žioplys, kažką leptelėjau vokiškai. Girdžiu:

– Er ist kein Flosser...

Ilgai policajai vartė arbeidsamto pažymėjimą, kol įsitikino, kad nuo mobilizacijos atleidžiantis raštas su visais parašais ir antspaudais tikras. O vokiečiai tvarką mėgsta, tad mane paleido ir dar pagarbą kareiviškai atidavė.

Brolio ūkyje trūko darbo jėgos. Tačiau Edvardas buvo praktiškas ir apšukrus. Už pusę bekoniuko jis laikinai, iki pareikalavimo gavo du rusų belaisvius – Pavlušą ir Grišą. Šie, gerai maitinami, bematant atkuto, sutvirtėjo ir ūkyje labai pravertė. Draugiškai su jais sugyvenau. Abu buvo pasišovę pramokti lietuvių kalbos, tačiau tik aš, su jais bendraudamas, gerėliau pramokau kalbėti rusiškai. Net jų portretinius eskizus nupiešiau.

Tačiau Rytų frontas braškėjo, ir pasklido žinia, kad ūkiuose dirbančius belaisvius reikės gražinti į jų surinkimo punktą

Pašilėje. Pasišaukė Edvardas Pavlušą ir Grišą, viską atskleidė ir pasakė:

– Už jus aš neatsakau. Jei norite, slėpkitės, eikite į mišką. Pasakysiu, kad pabėgote. Tai man gal ir kainuos vieną rūkytą kumpį...

Brolienė, kad ir gailėdama tokių gerų darbininkų, įdėjo į maišelį porą kepalų duonos, lašinių, ir Pavlušą su Griša apsiverkę išėjo į mišką. Beje, Pavlušą paliko man savo motinos kažkur kaimely prie Velikije Luki adresą. Parašyk, sako, Jonai, parašyk jai po karo, pasakyk, kad aš iki šio laiko dar buvau gyvas, nes jinai seniai tiki, kad esu žuvęs.

Atitolęs nuo chronologinės įvykių eigos, tepasakysiu, jog aš, grįžus sovietams, tikrai parašiau jo motinai ir dar Pavlušos portretinį atyaidėlį – mano piešinuką į voką įdėjau.

Po poros mėnesių gavau ant sąsiuvinio lapo parašytą, į trikampį sulankstytą laiškėlį, o jo turinys buvo maždaug toks: „Vaniuša, rašau tau ne rašalu, o savo kruvinomis ašaromis. Maniau, kad mano Pavlušą jau seniai žuvęs, o jis dar dvejus metus buvo gyvas. Gal ir dabar dar gyvas, gal sugrįš. Aš tavo piešinį pakabinau šalia Dievo Motinos ikonos ir dieną naktį meldžiuosi, kad Pavelas grįžtų, kad tau likimas nepagailėtų visų Viešpaties malonių“.

Taigi prieš tą piešinį kažkur klūpojo ir meldėsi rusė motina. Gal tai ir buvo pats širdingiausias mano darbo įvertinimas. Dar po poros metų sužinojau, kad tos motinos maldos nuėjo į dangų. Pavlušą sugrįžo. O gal ir man tos maldos gyvenime padėjo?..

Tuo tarpu Pašilės urėdija gavo vokiečių nurodymą abiejose iš Vilniaus ateinančio plento pusėse plynai iškirsti visų pakeilės miškų šimto metrų pločio juostas, idant, traukiantis kariuomenei, būtų išvengta priešo pasaly. Man, kaip girininkijos raštvedžiui, teko registruoti aplinkinių kaimų valstiečius, kurie privalėjo prie kirtimų atidirbti tam tikrą skaičių dienų. Buvo panašu į baudžiavą, o ne į mūsišką talką. Tad keikė kirtėjai

naujuosius ponus ir neslėpė džiaugsmo, kad artėja jų galas. Kartu nuogaštavo: o jei vėl sugrįš bolševikai, kas tada?

Rytuose debesys tamsėjo, vokiečiai traukėsi. Nuo Pivonijos pusės taip pat driekėsi dūmų juostos. Ten nacmenų prižiūrimi rusų belaisviai atkasinėjo sušaudytųjų palaikus ir čia pat degino. Matyt, vokiečiai norėjo bent iš dalies sunaikinti savo šiurpių nusikaltimų reliktus. Masinė Pivonijos kapavietė buvo vos per porą kilometrų nuo mūsų ūkio. Vieną šventadienį, ganydamas galvijus, pastebėjau, kad dingo telyčaitė. Jos ieškodamas patraukiau gilyn į mišką, ir ūmai:

– Halt!

Šalia manęs išdygo du šalmuoti, automatais ginkluoti kareiviai:

– Was machst du da?

– Ich weide... Ich habe eine Kuh verloren... Ich suche... – lemenau.

– Der Hirte spricht deutsch. Sehrseltsam... Geh vorwärts!

Ir nusivarė mane į miško gilumą. Pašiurpau, supratęs, kad pakliuvau patruliams, galimai saugantiems Pivonijos kapavietę, kur deginami atkastųjų lavonai. Gal, pamaniau, ir aš atsidursiu tarp tų degėsių, ir niekas niekada nesužinos, kur vidury dienos dingo Mackevičių Jonas.

Pagaliau priėjome proskyną ir pamatėme dar du kariškius. Senyvas majoras sėdėjo ant kelmo ir, pasidėjęs ant kelių planšetę, kažką rašinėjo, paskui pakėlė galvą ir įtariai peržvelgė mane, suimtąjį.

– Was ist los?

Aš vėl lemenu tą patį:

– Ich weide... Ich habe eine Kuh verloren...

– Sinnlos! Du bist Keine Hirte!

– Ja... ich bin der Student der Kunstakademie. Jedoch unsere Akademie ist geschlossen, und nun ich wohne auf dem Lande...

– Du bist der Künstler? So zeichne mein Portret, bitte, –

šyptelėjo žilasis majoras ir įbruko man planšetę su popieriaus lakštu bei pieštuką.

Nežinau, ar dar kam nors teko eskizuoti, kai už nugaros stovi trys kareiviai su automatais. Pirštai virpėjo, tačiau bandžiau susikaupti, vildamasis, jog galbūt šis piešinys išgelbės man gyvastį. Įsispoksojau. Majoro veidas buvo išraiškingas, sakyčiau, rasinis. Atrodo, greit perpratau tipiškus jo bruožus, nes po kelių minučių pozuotojas žvilgtelėjo į eskizą ir patvirtino:

– Ganz ähnlich.

Paėmė iš manęs planšetę su piešiniu ir tepasakė:

– Weg!

– Zum Befehl, – dar bandžiau nusišypsoti, apsisukau ir neskubėdamas nupėdinau. Ėjau ir galvojau: ar gausiu automato seriją į nugara?..

Negavau. Tik kai pasiekiau miško pakraštį, ūmai pakirto kojas. Sudribau ant kupsto, žiūriu nesavomis akimis, kaip boružė ropinėja, skruzdėlytės zuja. Koks stebuklas! Jos gyvos ir aš gyvas. Gyvas!

Sakoma, kad žmonės, kartą žiūrėję mirčiai į akis, ilgai gyvena. Prieš vieną mano piešinį meldėsi rusė motina, o kitas išgelbėjo mano gyvybę. Gal tai ir buvo patys lemtingiausi mano kūrinių.

Ankstyją 1944 metų pavasarį išgirstu, kad generolas leitenantas Povilas Plechavičius, vokiečiams leidus, organizuoja vietinę Lietuvos karių rinktinę, kurios nesiųsą į Rytų frontą. Kariūnai bus ruošiami Marijampolėje. Savanoriai privalo būti baigę gimnazijas. Nusibodo slapstytis nuo visokių verbavimų, o ir patriotiniai jausmai nerimo. Juk reikės ginti Lietuvą nuo naujojo bolševikų antplūdžio. Tad gėda likti nuošalėje.

Čia mūsų jaunimo raginti nereikėjo. Masiškai ėjo savanoriais. Taip padariau ir aš. Niekad nesvajojau būti kariūnas, o štai atsidūriau Marijampolės kareivinėse.

Mokymas vyko kažkodėl vangiai. Buvo apsiribota tik drausme, rikiuotėmis ir žygiavimu su daina:

*Mūsų kuopa kai išeina
Ir užtraukia linksmą dainą:
Ei, lietuvi, ar žinai –
Žengia dvasios milžinai.*

Kol kas tiems „milžinams“ ginklo į rankas dar nedavė. Nesukbėjo duoti. Tad būta nemažai laisvo laiko. Jaunieji plechavičiukai, būsimieji karininkai, žaidė futbolą ir krepšinį, kartais slapčia išsprukdavo į miestą pavandravoti. O aš, komendantui leidus, pradėjau virš savo gulto anglimi ant sienos piešti didoką batalinę sceną – mūsų karių kautynes su sovietų diversantais. Apstu buvo žiūrovų ir komentuotojų bei aikčiojančių. Beje, tik po daugelio metų sužinojau, jog tą mano „kūrybinį procesą“ stebėjo ir mūsų būsimieji dailininkai – Juozas Balčikonis, Vladas Karatajus ir Erikas Varnas. Ilgai mes net vienas nuo kito slėpėme, jog buvome „plechavičiukai“.

O štai vienas puskarininkis man pasakė bene mieliausią komplimentą:

– Būdamas Plechavičius tave tučtuojau paleisčiau namo. Negalima tokiam talentui kariauti ir rizikuoti savo gyvybe.

Tačiau generolas išleido namo ne vieną mane. Nesutaręs su vokiečiais, kurie vėl panorą lietuvių dalinius įtraukti į vermachta bei išsiųsti į frontą, Plechavičius slapčia įsakė mus grupėmis neva leisti atostogų. Į vieną tokią grupę patekau ir aš. Taip baigėsi mano karinė karjera. Vėliau sužinojome, kad vokiečiai susigriebė per vėlai, o kai apsupo Marijampolės kareivines, ten aptiko tik keliasdešimt savanorių. Keletas jų sprukdami žuvo, o kiti buvo suimti ir išvežti į Vokietiją. Sako, ir patį generolą gestapas suėmė. Tačiau apie tai tegu pasakoja istorikai.

Vėl dirbau brolio ūkyje. Į urėdiją nebegrižau, tad turėjau daugiau laisvo laiko, vis šį tą rašinėjau. Pradėjau domėtis dramaturgija. Sužinojau, kad Ukmergėje tebeveikiantis Olgos

Kupstienės vadovaujamas mėgėjų teatras ketina statyti Kazio Binkio „Atžalyną“ ir renka naujus aktorius. Panorau ir aš susipažinti su scena bei jos užkulisiais. Gal, sakau, tai pravers man, kaipo... būsimam dramaturgui. Atėjau į pirmuosius bandymus, suvaidinau porą mizanscenų, padeklamavau Putino „Rūpintojėlį“, sudainavau Mefistofelio serenadą su visais pasikvatojimais ir buvau priimtas į trupę pirmuoju numeriu, o netrukus gavau „Atžalyne“ pagrindinį gimnazisto Petro Keraičio vaidmenį.

Repeticijos vyko vakarais, taigi po visų mano darbų ūkyje, Kupstienė, kaip jau minėjau, Vladimiro Nemirovičiaus-Dančenkos studijos auklėtinė, buvo subtili režisierė ir pedagogė, tai paaiškėjo jau per pjesės ir jos veikėjų charakteristikų analizavimą. Analizė nebuvo mėgėjiška – greičiau profesionali, praturtinusi mano išmonę ir pasaulėjautą. Prsidėjus sceninių mizanscenų repeticijoms, pajutau, kad aš, kaip debiutuojantis artistas, režisierės irgi nenuvyliu. Ji mane vis Petreliu vadino. Ir vėliau visą gyvenimą taip vadino. Jai patarus, įnikau studijuoti Konstantino Stanislavskio „Aktorius savirusą“, nors artistu tapti visai nesirengiau.

„Atžalyne“ Petro Keraičio simpatukę turėjo vaidinti šmaikštuolė Regina Varnaitė, vėliau tapusi įžymia charakterinių vaidmenų teatro ir filmų aktore. Sakau „turėjo vaidinti“, nes mes tąsyk „Atžalyno“ taip ir nesuvaidinome. Iki premjeros, atrodo, buvo likę tik pora savaitių, o frontas jau griaudėjo šiaurės Minsko. Artėjo bolševikai, ir ne apie mūžą Melpomenę reikėjo galvoti.

Beje, „Atžalyno“ repeticijose dalyvavo ir abi Kupstaitės – Aldona ir temperamentingoji Eglutė. Pastarajai net keletą eilėraščių dedikavau, tačiau įsimylėti iki ausų nediršau. Vėliau Aleksandras Kupstas, paėmęs „gramą“, man už tai priekaištavo:

– Jau vadinome tave žentu, o tu į krūmus...

Per patį vasarvidį ir Antakalnį pasiekė tolimas patrankų dundesys. Čionai persikėlė visa brolio šeima, palikusi mieste

užrakintus, užkaltus namus. Čia gyveno ir iš Vilniaus atvykusi Rapolo duktė Birutė. O Edvardas nutarė trauktis į Vakarų. Siūlė trauktis ir man, bet nesutikau, nors pagrįstai buvau gąsdinamas, jog bolševikai gali mane mobilizuoti. Graudi ir ašaringa buvo atsisveikinimo scena su mielu broliu ir globėju, kurio dėka išėjau į žmones ir šio to dora pasiekiau.

Su jaunystės bičiuliu Adolfu Teišerskiu (jis taip pat rašė eiles ir tapė paveikslėlius) netoli namų tankiame eglynėlyje išsikasėme žeminę, kad, prasidėjus mūšiams, turėtume kur pasislėpti.

Vieną vakarą į mūsų sodybą netikėtai įsuko dvi karinės mašinos. Iš vienos jų išlipęs vokiečių majoras pareiškė, jog čia įsikurs jų štabas. Į trobą buvo sunešta įvairi ryšių aparatūra, o mes gyventi bei nakvoti persikėlėme į kluoną.

Karininkas ir ryšininkai buvo gana draugiški, juokavo, visus vaišino šokoladukais ir sausainiais. Čia man vėl itin pravertė vertėjo kvalifikacija. O galėjo ir pakenkti, kai sykį majoras man mandagiai pasiūlė jų štabo vertėjo pareigas.

– Jūs, atrodo, kalbate ir rusiškai.

– Truputį.

– Mums toks žmogus labai reikalingas. Suteiksime jums jefreitoriaus laipsnį, duosime uniformą. Į frontą eiti nereikės, liksite štabe, kol trauksimės per Lietuvą.

– Bet aš nenoriu palikti savo krašto.

– Nenorite? O kai bolševikai jus mobilizuos?..

– Mes taip pat kovosime su bolševizmu! – ryžtingai jam pareiškiau.

O jis tik pašaipiai nusišypsojo:

– Kvač! Mes, vokiečiai, jų neįveikėme, o jūs dar ketinate su tais azijiečiais kautis.

– Ir kausimės!

– Gerai pagalvokite.

Bet galvoti nebuvo kada, tad su draugužiu Adolfu įsikūrėme slėptuvėje tarp eglaičių. Po poros dienų atėjusi brolienaitė

Aldona mudviem pranešė, kad vokiečių štabas išsinešdino ir galime grįžti namo. Brolienė pasakojo, kad tas karininkas labai manęs pasigedo, bet ji gestais jam paaiškino, kad išėjau į miestą.

Tą patį vakarą žiūrime, kad keliu atjoja trys vokiečiai. Sustojo. Kažką tariasi. Vienas liko prie arklių, o du patraukė į kalvelę, į vieno kaimyno sodybą. Toji bematant suliepsnojo. Netrukus buvo padegtas ir kitas namas. Vadinasi, gali ir mus padegti. O čia prieangy sukrauti grūdų maišai. Moterys raudodamos puolė nešti iš trobos viską, ką gali pakelti. Aš griebiau gal po šimtą kilogramų sveriančius grūdų maišus, pats užsimetęs ant pečių, nešiau į kiemą, suverčiau į griovį. Beje, vėliau, gaisro pavojui praėjus, tų pilvotų maišų vienas pakelti nepajėgiau. Vadinasi, stresas ar siaubas gali žmogų paversti stipruoliu.

Dviejų kaimynų sodybos ant kalvelės sudegė. Mus ši nelaimė aplenkė. Kitą dieną kanonada aptilo. Matau, kaip iš pamiškės išnyra vokiečio motociklas ir birbdamas patraukia keliuku, lyg būtų pasiklydęs. Ūmai iš krūmų iššoka du rusų kareiviai ir paleidžia automato seriją. Vokietis tik skėsteli rankomis ir nusirita į griovį.

Pirmą kartą savo akimis pamačiau žūstantį žmogų. Kitą dieną išvydau ir antrąjį.

Ukmergė nuo karo veiksmų mažai tenukentėjo. Matyt, vokiečiai sparčiai traukėsi. Tačiau jie dar suspėjo susprogdinti tiltą per Šventąją. Sprogimas buvo toks galingas, jog netoliese stovinčio mūsų medinio namo sienos išklibo, visi langai išbyrėjo.

Vokiečiai Ukmergės tilto prieigas buvo užminavę, tad tebestyrojo apie tai perspėjamieji lentelių užrašai. Linguoju per paskubom suręstą pontoninį tiltelį ir matau, kaip čia pat rusų išminuotojai baksnoja pievelę, ieško sprogmenų. Staiga driokstelėjo kurtinamas trenksmas, ir mano akyse žuvo dar vienas žmogus. Jo vietoj tik kruvina drabužių skudurynė beliko. Išminuotojai net susigūžė, susižvalgė. Girdžiu klausimą:

– Kuris?

Ir atsakymą:

– Andreika...

Paašškėjo, kad, sugrįžusiems bolševikams užimant Ukmergę, tai vienintelis žuvęs rusų kareivis, vėliau palaidotas miesto parke, kur prieš trejus metus buvo susprogdintas ir užkastas Nepriklausomybės paminklas-obeliskas su užrašu „Lituania Restituta“.

Jau mažai kas tada vylėsi, kad kada nors tas obeliskas bus atkastas ir atstatytas. Mažai kas, bet, kaip vėliau paašškėjo, – ne visi. Labiausiai šurmuliavo jaunimas, su nerimu laukdamas, kada bus paskelbta mobilizacija. Vadinasi, ir manęs laukia tai, kuo gąsdino anas vokiečių štabo majoras.

Bet aš nelaukiau. Kai tik sužinojome, kad ir mūsų sostinė „išvaduota“, su Rapolo Birute nutarėme pėsčiomis keliauti į Vilnių. Brolienė verkė. Neseniai neteko į Vakarus pasitraukusio vyro, o dabar ir aš ją su dviem dukrytėm palieku. Susigraudinęs teisinausi, jog tik Vilniuje galiu išvengti mobilizacijos, nes esą studentai nuo jos atleidžiami. Be to, labai noriu tęsti mokslus.

Ir taip su broleinaite pėsti patraukėme į Vilnių, kur jos turėjo laukti vieniša motina su dukryte Vyda. O apie Rapolą, kalėjusį Štuthofo koncentracijos stovyklose, seniai nieko nežinojome, nors prieš tai susirašinėjome.

Vakarop pasiekėme Širvintas. Naktis buvo šilta, tad nusiplūkę pernakvojome pamiškėje pūpsančiose šieno kaugėse. Paryčiais išvydome ant plento stoviniuojantį karinį sunkvežimį. Pasiteiravome vairuotojo kareivuko, ar ne į Vilnių važiuoja. Atsakė – taip. Įbrukau jam keletą cigarečių pakelių „Vesta“, ir paprašėme, jog pavėžintų. Gavęs tokį užmokestį, sutiko. Tad po trijų valandų pasiekėme sostinės pakraštį ir pėsti patraukėme į Žvėryną.

Rusų kareivių beveik nebuvo matyti, užtai suglumome, kai Onos Vytautienės gatvėje staiga mus sustabdė... du lenkų patruliai, ant galvos dėvintieji konfederatkes su ereliu. Kas

tatai? Negi Vilnių užėmė ne sovietai, o lenkai? Tik vėliau paašškėjo, jog tai buvo iš pradžių legalizuoti, o netrukus likviduoti Armijos krajevovos kariai, karo sumaišty svajoję vėl pasiglemžti mūsų Vilnių.

Tiedu krajevovai tik patikrino mano dokumentus ir įsitikinę, kad esu vilnietis, dviem pirštais atidavė pagarbą ir paleido. Kai įsukome į Traidenio gatvę, mudviejų laukė kraupesnė staigmena: mus pamačiusi, pažįstama moterėlė, lenkė, Rapolų kaimynė, išgąstingai suglumo.

– Tai grįžote?

– O mano mama? Kaip mama? – pasiteiravo Birutė, lyg nujausdama kažką negera.

– Dieve mano, nejau nežinote? Ar aš pirmoji turiu tai pranešti? Tavo mama žuvo kaime per bombardavimą, o sesutę globoja kaimynai Daškevičiai...

Traidenio gatvėje brolio namų net langai neišbyrėjo, o štai brolienė Elena su jaunesniąja dukra pabėgo nuo fronto į kaimelį netoli Vilniaus, kur dabar Pilaitės rajonas. Tačiau bombardavimai ir ten jas užklupo. Slėpėsi klojime, į kurį pataikė artilerijos sviedinys. Vydai tik kojelę įdrėskė, o brolienė žuvo vietoje. Ten pat pamiškėje kaimiečiai ją ir užkasė, įvynioję į paklodę, be karsto. Tik kai iš Švenčionių atvyko kanauninkas Budra, velionės dėdė, ją atkasėme, įdėjome į karstą ir palaidojome Antakalnio kapinėse. Kapą pašventino ir apeigines maldas už jos vėlę sukalbėjo kanauninkas.

Taip baigėsi mūsų giminės Žano Valžano šeimos tragedijos pirmasis veiksmas, nes bus ir kiti veiksmai. Našlaitėmis liko Vyda ir Birutė, būsimoji lietuviškoji Agata Kristi, detektyvinių romanų rašytoja.

Frontas tolo nutolo į vakarus, į Žemaitiją.

Rudeniop sovietai paskelbė šaukiamojo amžiaus vyrų mobilizaciją. Ką daryti, kur dėtis? Skaitau žinėlę, kad Dramos teatrui reikalingi jauni aktoriai, nurodoma konkurso data. O kodėl nepabandžius? Juk jau turiu šiokią tokią scenos „prakti-

ką“, o artistai nuo karinės prievolės atleidžiami. Ir studentai atleidžiami, tačiau akademijoje mokslo metai dar neprasidėjo.

Tikėjau, kad teatre bus solidi konkurso komisija, tačiau kandidatas į artistus tebuvo aš vienas, ir egzaminavo mane pats Romualdas Juknevičius. Vėl padeklamavau „Rūpintojėlį“, skaičiau ištrauką iš Migelio Servanteso „Don Kichoto“ ir... mane priėmė! Nieko sau, aš – profesionaliojo teatro artistas. Tačiau veikia įsitikinau, kad kol kas tesu statistas, kai Konstantino Simonovo pjesėje „Rusų žmonės“ gavau tik epizodinį vokiečių kareivio vaidmenį, žinoma, be teksto. Bet užtai kišenėje turėjau „bronę“ nuo mobilizacijos. O čia dar ir šiokia tokia algelė.

Pjesę režisavo Juozas Grybauskas, griežtas ir reiklus menininkas. Sykį tik keletą minučių į repeticiją pavėlavau ir gavau tiek velnių, jog net susigūžiau. Tačiau profesionaliu artistu taip ir netapau. Sužinojęs, kad akademijoje prasideda stojamieji egzaminai, nuskubėjau į savo buvusią Alma Mater tęsti studijų ir ten gavau antrąją „bronę“. To man ir tereikėjo. Nuėjau pas Juknevičių ir sakau jam:

– Dovanokite, maestro, kad jus apvyliu. Artistas iš manęs menkas, o statistu likti nenoriu, todėl iš teatro išeinu.

– Ar pagalvojai, ką čia paistai! Tau teks gražinti broniruotę!..

Aš jam ir atidaviau, nes kišenėje jau turėjau antrąją „bronę“ ir studento pažymėjimą, patvirtintą senuoju akademijos antspaudu su Vytimi ir naujojo rektoriaus Mečislavo Bulakos parašu.

O paskui trenkė perkūnas iš giedro dangaus ir nukreipė mano likimą visai kitais keliais keleliais.

Sykį miesto centre sutikau gimnazijos bičiulį Česlovą M. Stabtelėjome prie laikraščių vitrinos, apie šį bei tą šnekučiavomės. Prie mūsų prisikabino įkaušęs lenkas, pradėjo iš prakeiktų „litvomanų“ tyčiotis, net stumdytis. Atsivėdėjęs smogiau jam į pažandę. Tas brinkt ant grindinio ir nesikelia. Kažkokia

moteriškaitė, gal to žmona, pradėjo klykti. Užmušė, užmušė! Prie manęs prišoko pora vyrų, matyt, nukentėjusiojo bendrų, užlaužė man rankas ir pašaukė miliciją. O lenkas tebegulėjo ant žemės kaip negyvas.

Dar tą patį vakarą atsidūręs areštineje, su neapsakomu siaubu galvojau, kad aš... užmušiau žmogų! Negalėjau vištai nukirsti galvelės, negalėjau žiūrėti, kaip skerdziamas kiaulė, ir štai... aš žmogžudys! Visą naktį neužmigau, karštai meldžiausi, kad mano nuskriaustasis liktų gyvas...

Apvaizda mano maldas išklaušė. Rytą rusas tardytojas smulkiai mane apklausė, kaip, kodėl, už ką jam tvojau. Net protokolą surašė ir tik paskui pasakė, kad mano auką ligoninėje atgaivino, nustatytas jo girtumo laipsnis. Dar aprėkė, kad pas mus gajus nacionalizmas, nors aš įtikinėjau – tai tiesiog chuliganizmas, aš tik gyniausi. O vis tik dar dešimt dienų mane išlaikė areštineje, kol sudarė bylą už „tyčinį lengvą kūno sužalojimą“. Tąsyk mano brolis Kostas, mūsų šeimos kairuolis, aktyviai suveikė, kad mane iki teismo paleistų.

Ir paleido. Tačiau teismo laukti, kaip netrukus sužinojau, pavojinga. Vieno seno vilniečio žmona lenkė mane perspėjo, kad nukentėjusiojo bičiuliai už draugo nokautavimą žada su manim atsiskaityti, o gal net susidoroti. Anuomet tai buvo paprasta, tad nutariau kol kas nerizikuoti. Susikroviau savo studentišką mantą ir išvykau į Ukmergę. Čia Edvardo šeima, kuriai buvau toks savas ir mielas, labai apsidžiaugė. Našlaujanti brolienė vylėsi, kad aš mesiu tuos mokslus ir eisiu, pavyzdžiui, mokytojauti. Apsidžiaugė ir Kupstienė. Ji vėl ketino statyti „Atžalyną“, o kito tokio Petreliaus vaidmens atlikėjo nerandanti. Net žadėjo iš vietinės valdžios man artisto „bronę“ parūpinti. O vienas Antakalnio kaimynas atsargiai užsiminė, jog galėtų mane supažindinti su vyrais, ketinančiais telkti partizanų rinktinę.

Taigi pasirinkimas buvo nemažas: mokytojauti, aktorjauti ar partizanauti. O aš vis tik nutariau tęsti studijas Kauno tai-

komosios ir dekoratyvinės dailės institute. Apsispręsti paskatino geraširdis keikūnas Aleksandras Kupstas, trijų dailių Kupstaičių autorius, galbūt norėjęs matyti mane savo žentu. Jis buvo Valstybės dramos teatro Vietos komiteto pirmininkas, tad pažadėjo man kambariukštį teatralų bendrabuty Kaune, Kęstučio gatvėje.

Su studentiška manta, dviem kepalukais duonos, puskumpiu, lašinių bryzu ir penkiasdešimčia červoncų kišenėje 1945 metų kovo pradžioje iškeliavau į Kauną.

Buvau ir Prūsijoje

Ačiū tam tragikomiškam atsitiktinumui dabartinėje Barbaros Radvilaitės gatvėje, atsiprašau to vargšo lenko girtuoklėlio, kurį teko nokautuoti, ir jam dėkoju. Tik dėl to nuotykiu atsidūriau Laikinojoje sostinėje. Būtent čia labiausiai dvasiškai praturtėjau, daug ko išmokau, daug ką perpratau, prie daugelio įdomių žmonių ar tiesiog asmenybių šliejaisi. Apie tai dar papasakosiu.

Aleksandras Kupstas savo pažadą tesėjo. Gavau šešių kvadratinų metrų kamaraitę teatralų bendrabuty. Ten net lovos nebuvo, tad miegojau ant grindų, apsirengęs, susisukęs į antklodę, nes patalpa buvo nekūrenama, o lauke dar baltavo tirpstančio sniego lopinėliai. Po poros dienų mano geradarys parūpino man sulankstomąją metalinę lovebę, paklausė, ar nebadauju. Kitą kartą į mano kambarėlį pasibeldė pagyvenusi simpatiška moteriškaitė su duonos kepalėliu rankose.

– Esu Ona Rymaitė, gyvenu greta. Visą gyvenimą šelpdavau vargšus studentus. Ir jūs, studentas, dabar turbūt badmiriaujate, bet aš nūnai turiu tik šitą kepalėlį. Nepasididžiukite, paimkite.

Ona Rymaitė! Buvau skaitęs Kazio Inčiūros jai dedikuotą apysaką „Ant ežerėlio rymoju“. Ir štai ši senyva primadona atėjo sušelpiti manęs. Sutrikau, susijaudinau, išbučiavau jai rankas, kol įtikinau, kad nebadauju, tad ir tos aukos nepriėmiau. Dieve, pamaniau, net rūščiausiais laikais kokių taurių žmonių esama. Dar ne vieną jų sutiksiu...

Gerų žmonių būta ir Dailės institute. Pirmiausia susipaži-